

VÅGA TALA – VILJA LYSSNA

LÄRARHANDLEDNING

3	Varför retorik?
3	En ret-o-rik skola
3	Retorikens historia i ett nötskal
4	Alltings början
4	Aristoteles
4	Retoriken allt viktigare
4	Quintilianus
5	Retoriken i vår tid
5	Med fokus på kommunikation
6	Mål och metod
6	Retorik – ett mynt med två sidor
6	Delmål – ett steg i taget
6	Trygga tillsammans
7	Lärarrollen och responsarbetet
7	Varsam respons
9	En titt i backspegeln
9	Skriva loggbok
9	Kriterielistor
10	Partesmodellen - för barn och ungdomar
10	Intellectio
11	Inventio
12	Dispositio
14	Elocutio
15	Memoria
15	Actio/Pronuntiatio
16	Emendatio
16	Övningar
16	I Introduktionsövningar
17	II Oförberedda Talares Klubb – OTK
18	III Förberedda övningar
18	IV Argumentation

Våra författare

Karin Beronius

Karin Beronius är adjunkt i språk och sedan flera år tillbaka retorikutbildare och föreläsare vid det egna företaget Rhetor Dalarna. Hon var initiativtagare till Älvdalsskolans satsning på retorik som en röd tråd från förskolan och vidare genom hela grundskolan. För sitt arbete i Älvdalen har Karin fått många utmärkelser och den så kallade Älvdalsmodellen har fått såväl nationell som internationell uppmärksamhet. Karin är verksam i Retorikkollegiets arbete och brinner alldeles särskilt för frågor som rör retoriken i skola och utbildning.

Monica Ekenvall

Monica Ekenvall är universitetsadjunkt och arbetar vid Institutionen för Didaktik och Pedagogisk Profession vid Göteborgs universitet. I sitt arbete med att utbilda blivande svensklärare har hennes fokus legat på retoriken i såväl det talade som det skrivna ordet. Monica har mångårig erfarenhet av klassrumsarbete. Hennes bok "Retoriken i praktiken" används flitigt som kursbok på många retorik- och lärarutbildningar.

Varför retorik?

Skolan ska ansvara för att varje elev efter genomgången grundskola kan använda det svenska språket i tal och skrift på ett rikt och nyanserat sätt.

(Lgr 11: 2.2 Kunskaper; s 13)

Varför väljer UR att satsa stort och brett på ett ämne som retorik? På vilket sätt stämmer det med UR:s uppdrag? Retorik/muntlig framställning är framskrivet i den nya läroplanen Lgr11 och i EU:s åtta nyckelkompetenser finns kommunikation och social och medborgerlig kompetens med som viktiga punkter. UR såg att det saknades kunskap i ämnet retorik hos såväl lärare som elever, men att det fanns en vilja att lära mer om ett ämne som många förstår vikten av i ett samhälle som bygger på god kommunikation människor emellan. Samtidigt vet vi genom täta kontakter med lärare och elever på alla stadier att aktiv träning i muntlig framställan, argumentation, berättande – kort sagt retorik – ofta får en undanskymd plats och att många, många elever upplever stor vanda när det väl är dags att ställa sig och tala inför sina klasskamrater. Lysande undantag finns och vilja och intention fattas definitivt inte – däremot saknar många den verktygslåda som kunskap i ämnet retorik erbjuder. Den verktygslådan vill UR tillhandahålla i form av tv- och radioprogram att visa i klassrummet, i form av lärarfortbildning för lärare på alla stadier, i form av lärarhandledningar och praktiska övningar att starta arbetet med eleverna i. Genom en bred och långsiktig satsning är det UR:s förhoppning att svenska klassrum om några år ska sjuda av lusten att tala.

En ret-o-rik skola

"Det bästa sättet att lära sig tala väl är att iaktta goda talare och försöka efterlikna dem."

Aristoteles

Språkutvecklande arbetsformer är ett honnörsord i den svenska skolan. Eleverna får ofta tala, lyssna och skriva då de lär sig använda språket som ett redskap för kom-

munikativt arbete. Många ungdomar känner en stark motivation att bli bättre talare och samtidigt bli goda, kritiska lyssnare som behärskar hela kommunikationsprocessen. Att kunna argumentera och påverka, välja information och lyssna med urskilning är en viktig väg till deltagande i det demokratiska samhället.

Retorik är "läran om talekonsten" men också konsten att övertyga och påverka. Om man vidgar begreppet till konsten att slippa påverkas och konsten att fatta rätt beslut under andras försök till påverkan, har vi en möjlighet att genom retoriken ge våra elever ett medel för att kritiskt granska olika uttalanden. Hur vi idag skriver och talar har rötter i den klassiska retoriken; och den klassiska retorikens idé om att studera modeller och förebilder, både vad gäller tal och text, är en bra metod att bygga kunskap på än idag.

Retorikens krav på etiska spelregler går hand i hand med demokratisk fostran. I den nya läroplanen Lgr 11 understryks momenten tala och lyssna mer och tydligare än tidigare; de ska bedömas och vara underlag för betygsättning. Retorik ger oss en metod för att undervisa i dessa moment. Retorik i skolan ger alla elever möjlighet att uppfylla kunskapskraven och att vilja, våga och kunna gå ut i samhället och delta i demokratiska processer, stå för sina åsikter och våga ifrågasätta.

Retorikens historia i ett nötskal

"Inget är så otroligt att väl valda ord inte kan göra det acceptabelt." (Cicero)

Vad är retorik? Vad betyder ordet? Ordet kommer av ett grekiskt verb som betyder "tala". Slår man på retorik i ett uppslagsverk står det bland annat "konsten att tala/övertyga" eller "talekonst". Redan för 2400 år sedan var retoriken ett erkänt ämne av stor betydelse. Aristoteles, en av dem som betytt mest för tillkomsten av ämnet retorik, gjorde följande definition: "*Retorik är konsten att finna vad det än gäller det som är bäst ägnat att övertyga.*" Den som härskar över språket har också makten i samhället – på gott och ont – och historiskt sett var talekonsten oerhört viktig. Eliten använ-

de den som medel för att skapa lag och ordning och för att fostra och styra folket. Fram till 1700-talet var retoriken ett av de viktigaste skolämnena, men den nya synen på vetenskap, och inte minst den romantiska rörelsen under 1800-talet, gjorde att retoriken fick en tillbakagång. I Sverige innebar 1842 års Folkskolestadga att ämnet försvann från undervisningen. Idag, liksom under Antiken, är retoriken ett maktmedel. Det är viktigt att vi, med bland annat retorikens hjälp, lär oss att kommunicera bättre; men också att kritiskt granska oförfärdigt tal och genomskåda förtäckt budskap i reklam och propaganda. Fler och fler inser vilken fördel vi har av den här kunskapen i vårt moderna samhälle.

Alltings början

Antikens Grekland sägs vara den västerländska demokratiens vagg. På platser med grekisk befolkning, till exempel Syracusa på Sicilien, flyttades på 500-talet f Kr makten från enväldshärskare till församlingar av fria män, som nu skulle få återta jorden. Diktaturen försvann och direkt demokrati utvecklades. Men vem skulle få vad? Ja, det avgjordes inför domstol, där var och en förde sin egen talan. Den som var duktig på att tala för sig, att övertyga, blev tilldömd mark. Korax och Tisias, var bland de första att lyssna och anteckna det de hörde och de skrev system av råd och regler. Så föddes retoriken som ämne och förmågan att hantera språket blev en maktfaktor. Demokrati och ämnet retorik sattes i system samtidigt, de var avhängiga av varandra. Från Sicilien till Aten fördes retoriken av Gorgias (†375 f Kr). Där växte demokratin fram och atenarna samlades i tusentals i folkförsamlingen. Rikemanssöner som skulle utbildas till politiker och tillhöra samhällets elit behövde bli goda talare. Ett behov av talskrivare och retoriklärare uppstod för att den som förde sin talan skulle kunna göra det så övertygande som möjligt.

Aristoteles

Platons elev Aristoteles (†322 f Kr) var en av de första riktiga retoriklärarna. Hans lektionsplaneringar samlades och gavs ut i boken *Ars Rhetorica*, som kom att bli den första systematiska läroboken i retorik. Aristoteles systematiserade och urskilde tre typer av tal: det politiska talet, rättegångstalet och festtalet. Vidare menade han att talaren för att lyckas övertyga måste använda de tre medlen i den så kallade triaden: *ethos* som visar talarens personlighet och förtroendeingivande karaktär, *logos* som visar hans förnuft, tanke och kunskap och *pathos* som är de känslor han väcker.

Demosthenes (†322 f Kr) var en av de rikemanssöner som, med hjälp av retoriklärare och systematisk träning, utvecklades från att vara en riktigt dålig talare med tics och sluddrande tal till en av de mest kända och största talarna genom tiderna. En annan viktig förgrundsfigur var Isokrates (†338 f Kr), som liksom Aristoteles hade en talarskola. Han gjorde en historisk insats genom att visa på retorikens betydelse för skrivna texter. Han var också den som införde momentet imita-

tio, som betyder att eleverna i sina tal ska följa ett givet mönster eller en mall.

Att arbeta med i klassrummet

1. SOM TALARE har du alltid konkurrenter! Lista tillsammans vilka konkurrenter som finns – vad som kan störa lyssnarna (omgivningens ljud, trötta åhörare, talarens egna rädslor, hungriga åhörare, dålig teknisk utrustning, dålig luft m m).

2. HISTORIEN OM DEMOSTHENES förvandling från en stammande och osäker talare till en av historiens bäst ihågkomna talare är perfekt att dramatisera och berätta tillsammans med eleverna. Låt eleverna komma på allt som kan stå i vägen för en god talare så som tics, hummanden, rodnad, svettning och så vidare och iscensätt ett litet drama om vilken förvandling man kan genomgå med hjälp av träning och förberedelse. Eleverna kan få pröva på att tala med till exempel en penna i munnen, en bordsfläkt i ansiktet, hög bakgrundsmusik – allt för att träna sig i att trots motstånd nå ut med sitt tal.

Retoriken allt viktigare

Från Aten spreds retoriken till Rom, där det blev ett riktigt skolämne. Cicero (†43 f Kr) var mästare i romersk talekonst. Han lämnade efter sig viktiga retoriska handböcker och hans mästareliga tal användes som mönster i århundraden. Han står bakom retorikens mest grundläggande pedagogiska konstruktion, den så kallade partesmodellen. Partesmodellen är en arbetsgång i fem punkter som fungerar i förberedelserna inför olika talsituationer:

- **INVENTIO** – att finna lämpliga ämnen och stoff
- **DISPOSITIO** – att strukturera stoffet
- **ELOCUTIO** – att klä materialet i ord
- **MEMORIA** – att lära sig innehållet och skriva manus
- **ACTIO** – att framföra

Senare har denna fempunktsplan utökats med ett nytt förstasteg:

- **INTELLECTIO** – att analysera den retoriska situationen och ett sista steg,
- **EMENDATIO** – att utvärdera och förbättra.

Quintilianus

Den romerske retorikläraren Quintilianus (†95 e Kr) syfte med sin lärobok i retorik var att utbilda den perfekta talaren. En talare som hade ordet i sin makt, men som också var rättrådig och karaktärsfast. Quintilianus underströk hur viktigt det var att talträningen började redan hos spädbarnet; ammans språk skulle vara felfritt, eftersom det var hennes språk barnet härmade. Med sin tro på barns inneboende förmåga och vilja att lära sig, med sina tankar om att allt ska vara en lek och att man med frågor och beröm alltid ska låta barnet glädjas åt att ha lyckats var han en föregångare inom pedagogiken. När den romerska republiken föll för kejsardömet försvann den öppna samhällsdebatten och ersattes av en byråkratisk retorik. Quintilianus spred då

Cato den äldres tanke om *vir bonus dicendi peritus* – en god man med god karaktär. Vilket innebar att en god retoriker ser retorik och etik som oupplösligt förenade och därför alltid handlar etiskt rätt. Att kunna tala och använda språket på ett övertygande sätt ger makt, men innebär också ett moraliskt ansvar – inte minst för den som undervisar i retorik.

Utanför skolan spred kyrkan vidare kunskapen om retorik. Inte minst tack vare kyrkofadern Augustinus (†430 e Kr) som innan han blev en kyrkans man under en tid hade verkat som retoriklärare. Han insåg hur viktigt det var för prästerna att använda retorikens verktyg, för att på bästa sätt föra ut det kristna budskapet. Under antiken var retoriken, med några få undantag, männens arena.

A tt arbeta med i klassrummet

1. GE ELEVERNA en kort presentation av retorikens historia. Det ökar deras förståelse för ämnets betydelse och det brukar vara tacksamt att berätta om hur demokratin uppstod. Ta gärna upp frågor som: Vilka var "fria män"? Hur såg kvinnors, slavars och barns rätt till åsikter och tal ut? Hur ser demokratin och människors rätt att tala ut i världens länder idag? Vilka barns språkinläring var det Quintilianus syftade på? Koppla gärna till FN:s deklaration om mänskliga rättigheter.

2. LÅT ELEVERNA ge exempel på hur de lär sig språk. Hur började det? Vem härmade de? Vad kom härnäst? Hur påverkas deras språk i nutid? Vad finns det för positiva språkliga förebilder? Vilka talare tycker de bäst om? Vad tycker de är viktigt att lära sig i sin språkutveckling eller utveckla av vad de redan kan?

Retoriken i vår tid

"Den som inte äger ett språk, har inte en chans mot dem som har makten". (Jonas Gardell)

Efter att retoriken hade fört en tynande tillvaro sedan 1800-talet, fick ämnet ett uppsving i vårt land under 1990-talet och det nyvaknade intresset växer stadigt. De flesta av våra universitet och högskolor har idag utbildningar i retorik och fler och fler grundskolor och gymnasier inför ämnet. Så gott som alla yrkesgrupper använder språket som verktyg i det dagliga arbetet och behovet av att kunna kommunicera väl och hålla presentationer ökar. För dig som är lärare är ditt val av språk, ditt sätt att tala och uttrycka dig - kort sagt din retoriska färdighet - ett av dina främsta redskap när du vill väcka intresse och skapa situationer där eleverna kan förstå och ta till sig det du säger.

Med fokus på kommunikation

Retorik är ett vetenskapligt ämne - ett av världens äldsta. Från början, under Antiken, handlade det enbart om talekonst, konsten att övertyga, inför en begränsad grupp människor. Det var talaren som stod i fokus. Idag kan vi med hjälp av modern teknik och massmedia kommunicera med "hela världen" och fokus har mer och mer flyttats över på lyssnaren/mottagaren. Man kan säga att kommunikationen sker på mottagarens villkor.

"Det är ju inte kocken som bestämmer om soppan är god utan matgästen. Precis så är det med ett tal. Det är inte talaren som avgör om talet var bra – utan lyssnaren!" (José Ramirez)

Det är alltså viktigt att veta vad man vill att åhörarna ska tänka, när man talat färdigt – och planera talet med det syftet för ögonen. Idag, liksom under antiken, använder vi samma retoriska verktyg, partesmodellen, ethos-logos-pathos med flera, som skapades under 400-talet f Kr. Alla epoker har använt dessa retoriska verktyg och anpassat dem efter sin tids ideal och intressen.

A tt arbeta med i klassrummet

1. FÖR ATT ELEVERNA ska få ökad förståelse för vilken nytta de själva kan ha av retoriken som ämne är det en god idé att börja i deras vardag: Vilka talsituationer finns i deras vardag? Finns det situationer när de känner begränsningar i sin förmåga att tala? Finns det situationer när de upplever att de verkligen blir lyssnade på? Hur använder de interaktiva medier och hur upplever de att deras språk och uttrycksförmåga fungerar i sådana sammanhang?

2. LÅT ELEVERNA gå ut på nätet och leta efter klipp av olika sorters tal. Politiska och historiska tal; Churchill, Hitler, Lincoln, Martin Luther King, Obama, Palme. Galor och kändisar; Oscarsgalans tacktal, kungafamiljens olika tal, idrottsutövarnas tal vid presskonferenser och prisutdelningar (anpassa uppgiften efter elevernas ålder och erfarenhet, för de yngre kan det räcka med att hitta klipp från olika tv- och radioprogram).

3. INVENTERA I KLASSEN vilka personer eleverna tycker om att lyssna på. Vilka förebilder har de? Vilka personer tycker de det är viktigt att lyssna på?

4. LÅT ELEVERNA i mindre grupper komma på skäl till varför retorik (att kunna tala för sin sak) är viktigt. Låt dem också fundera på om kunskap i retorik kan vara något negativt. Kan kunskap i retorik användas på ett farligt sätt?

5. GE ELEVERNA i uppgift att fråga sina föräldrar eller andra vuxna om hur och när de talar/kommunicerar i sina yrkesliv.

Mål och metod

"Retorik är konsten att använda språket konstruktivt."
(Anders Sigrell)

Efter vilka ideal och intressen bör vi anpassa retoriken i dagens skola och hur kan vi uppnå målen som beskrivs i den nya läroplanen?

"Skolans mål är att varje elev: kan göra och uttrycka medvetna etiska ställningstaganden grundade på kunskaper om mänskliga rättigheter och grundläggande demokratiska värderingar samt personliga erfarenheter; respekterar andra människors egenvärde." (2.1 Normer och värden; s 12)

"Skolans mål är att varje elev har kunskap om demokratins principer och utvecklar sin förmåga att arbeta i demokratiska former. Läraren ska förbereda eleverna för delaktighet och medansvar och för de rättigheter och skyldigheter som präglar ett demokratiskt samhälle." (2.3 Elevernas ansvar och inflytande; s 15)

"Skolan ska ansvara för att varje elev efter genomgången grundskola kan använda sig av ett kritiskt tänkande och självständigt formulera ståndpunkter grundade på kunskaper och etiska överväganden." (2.2 Kunskaper; s 13)

En möjlig väg att gå, är att via skolan fostra barn och ungdomar i etiskt-demokratiskt tänkande. Demokrati – retorik – etik, dessa tre, är oupplösligt sammanflätade med, och avhängiga av, varandra. Man kan säga att den ena delen inte fungerar fullt ut utan de andra två. Att kunna uttrycka sin åsikt, sina tankar och sina känslor är en demokratisk rättighet. Att kunna lyssna aktivt och respektera andras åsikter är en demokratisk skyldighet. En utbildning i retorik i skolan, där demokrati och etik ingår, lär eleverna att kommunicera och använda dialog i stället för att ta till knytåvorna. Elever som lär sig retorik, lär sig också att analysera och genomskåda budskap i reklam, propaganda och medier.

Retorik – ett mynt med två sidor

Om retorik är läran om talekonsten inriktad på att övertyga, måste skolan arbeta med retoriken utifrån det kritiskt granskande perspektivet. Det handlar om att kunna säga nej tack till populistiska partier och gratis mobiltelefoner; gratis mobiltelefoner finns inte, allt har sitt pris.

Det handlar dels om ett bildningsmål för individen, dels om ett demokratiskt mål för medborgaren. Både som individ och som medborgare ska eleverna kunna uttrycka tankar, känslor och åsikter på ett strukturerat sätt. Som individer ska de kunna kommunicera med familj och vänner - i hemmet och i skolan. Som medborgare ska de kunna uttrycka sina egna åsikter, lyssna kritiskt på andras samt ta del i samhälls- och kulturliv. Dessutom ska de kunna argumentera och debattera för att ta till vara sina demokratiska rättigheter och skyldigheter.

"Problemet i vår tid är inte de onda människornas brutalitet, utan de goda människornas tystnad."
(Martin Luther King)

Delmål – ett steg i taget

I arbetet mot de mer övergripande målen är det viktigt att sätta upp delmål i talträningen. Det hjälper elever och lärare att se hur de steg för steg utvecklar retorisk kompetens.

DELMÅLEN KAN VARA ATT:

- eleverna utvecklar trygghet, självkänsla och empati,
- eleverna utvecklar sin förmåga att uttrycka sig och använda språket för att därigenom bli kloka och medvetna kommunikatörer,
- eleverna utvecklas till goda och aktiva lyssnare,
- elevernas förståelse för kommunikation ökar vilket främjar demokratiska spelregler och minskar grogrunden för mobbing,
- eleverna, genom att studera den klassiska retorikens begrepp, kan sätta ord på analysen av tal och talare.

FÖR DEN ENSKILDA ELEVEN KAN DELMÅLEN BLI ÄNNU MER KONKRETA OCH TILL EXEMPEL HANDLA OM ATT:

- våga och vilja vara delaktig i samtal både som lyssnare och talare,
- våga säga sin mening på elevrådsmötet,
- säga ifrån i samvaron med kamrater,
- för första gången stå ensam inför en grupp kamrater och berätta något,
- känna sig trygg inför en redovisning genom att vara väl förberedd.

Genom att sätta upp små konkreta delmål i talträningen kan eleverna lättare se och uppleva att arbetet leder fram mot de övergripande målen. Även de allra minsta stegen på väg mot slutmålet är betydelsefulla och ska synliggöras så att elevernas självförtroende växer alltmedan arbetet fortskrider. Det är viktigt att ett delmål framstår så tydligt att man ser skillnaden mellan före och efter övningstillfället. Självförtroendeträningen finns som ett delmål, men återkommer också som en röd tråd i hela talträningsarbetet och är ett av de inslag där eleverna tydligast kan se hur de utvecklas. De ska känna att de har ett språk som duger - ett språk som de kan kommunicera med.

Trygga tillsammans

Inledningsvis kan man arbeta med talövningar i fyramannagrupper, därefter i par och slutligen stå ensam framför klassen. Det viktiga är att skapa ett tryggt, positivt, klassrumsklimat med utgångspunkt i aktivt lyssnande; och ge tillfälle till träning av att framföra allt från det oförberedda talet till det förberedda med högre krav på språklig bearbetning. Eleverna ska få träna på kroppsspråk och rösthantering, att argumentera och debat-

tera. Arbetsmetoden bygger på att praktiska övningar lyfts till samtal om det särskilda och det generella.

- Vad finns det för strategier för att hantera olika talsituationer?
- Hur gör andra?
- Hur gör jag?

"Hemligheten att gå på vattnet är att veta var stenarna finns!" (Herb Cohen)

Läraryrollen och responsarbetet

"Du undervisar bäst i det du själv bäst behöver lära." (Richard Bach)

Målet för responsarbetet är att eleverna ska kunna iaktta såväl sina egna som sina kamraters kvaliteter som talare. Genom att lyfta fram det som är bra och det som kan förbättras i både talet och framförandet kan vi diskutera och formulera generella kriterier för kvalitet. Eleverna lyssnar på varandra med total koncentration; de antecknar inte under tiden som någon talar. Direkt efter talen ger de varandra respons. Responsen fokuserar på talarens styrka ur alla möjliga aspekter beroende på målet för övningen; innehåll, ögonkontakt, röstbehandling, disposition, "röd tråd" med mera. Därefter formulerar man goda råd, som talaren kan välja att ta vara på eller avstå från att följa. Dessa råd ska betraktas som förslag till förändringar och förbättringar.

När man utvecklar sin förmåga att ge respons, utvecklas man själv som talare. Man lär sig att "se" vad en god talare behöver tänka på och man förstärker förmågan att "höra" sig själv. Alltså: inte förrän man är en god lyssnare, kan man bli en god talare!

Varsam respons

Hur vi talar och uppfattas av andra är mycket känsligt och det är oerhört lätt att sårå någon i uppföljningen och kommentarerna till talen. Det betyder att undervisningen måste bli mycket varlig. Det ställer stora krav på läraren. Det gäller att vara tydlig med att det är viktigt att ta fasta på det positiva i kamraternas tal och ta upp det. En detalj som det är viktigt att betona är att undvika ordet "men" efter att ha påpekat något positivt i

sin respons efter ett tal. Om man istället säger "och", och utformar det som ett råd, kan det som skulle kunna upplevas som negativt, istället bli ett gott, välmenande råd. Då blir stämningen i responsarbetet mycket bättre. Praktiska exempel får bli grunden för generella kunskaper om retoriken, som i sin tur kopplas till färdigheten i att tala oförberett, framföra förberedda tal och ha förmåga att ge respons till sig själv och andra.

Allt eftersom eleverna övar och utvecklar sin färdighet i talekonst, måste detta kopplas till ökade kunskaper om hantverket. Det ska finnas en tydlig progression i lektionernas innehåll. Retorikens partesmodell ger en bra struktur som hjälper eleverna att se hur de steg för steg utvecklas som talskrivare och talare.

Det händer att elever upptäcker svårigheter som de inte kände till vilket man som lärare kan ha som utgångspunkt för en teorilektion. Delmålet för en serie tal är att som lärare knyta samman teorilektioner och respons, så att eleverna blir medvetna om vad som utmärker det goda talet och lär sig använda dessa erfarenheter som en utgångspunkt för förberedelsearbetet inför kommande taluppgifter.

Vanligt är till exempel att eleverna inte förstår hur viktiga övergångar, fugeord är i tal. De måste via övergångar lotsa lyssnarna genom talet. När någon talar kan man inte gå tillbaka och "läsa" om något man inte hängde med på. Man måste därför upprepa viktiga ord, betona och med gester förstärka det man säger.

Exempel på hur en enkel responsmall som kan användas av både lärare och elever kan se ut:

Oförberett tal

TALAREN/FRAMFÖRANDET	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Tar ögonkontakt med de som lyssnar									
Ser lugn och säker ut									
Verkar engagerad och intresserad									
Talar tydligt och lagom högt									
Kroppsspråk och tal hänger ihop									
INNEHÅLL/FÖRBEREDELSE									
Intressant/roligt/spännande innehåll									
Väljer rätt ord och uttryck									
Verkar ha en plan/röd tråd/dispositionstanke									
Tydlig inledning									
Tydlig avslutning									
Håller tiden									
Använder hjälpmedel									
LYSSNAREN									
Är uppmärksam på den som talar									
Har uppmuntrande kroppsspråk och mimik									
Hjälper och stöttar med frågor om det behövs									

Förberett tal

TALAREN/FRAMFÖRANDET	
Tar ögonkontakt med de som lyssnar	
Ser lugn och säker ut	
Är engagerad och intresserad av sitt ämne	
Talar tydligt och lagom högt	
Använder kroppsspråket för att förstärka innehållet	
INNEHÅLL/FÖRBEREDELSE	
Intressant/roligt/spännande innehåll	
Använder "sitt eget språk" och förklarar svåra ord	
Har anpassat språket till lyssnarna	
Är förberedd och kan sitt ämne	
Behöver bara lite stöd av manus	
Har en tydlig "röd tråd" och disposition	
Intresseväckande inledning	
Avslutar tydligt	
Använder hjälpmedel på ett bra sätt	
LYSSNAREN	
Är uppmärksam på den som talar	
Har uppmuntrande kroppsspråk och mimik	
Kan ställa frågor efteråt	
Är förberedd på att ge talaren respons	
GULDKORN:	
Det här gjorde talaren bra....	
Det här gjorde lyssnaren bra...	

En titt i backspegeln

Lärarens responsarbete kan beskrivas på två olika sätt. Dels handlar det om att hitta guldgrubben och ge varje elev "självkänsl-stärkande" respons. Dels handlar det om att i sin respons undervisa såväl individen som hela gruppen om "nya" infallsvinklar. När en elev har använt sig av en strålande inledning kan man haka på med att ge fler exempel på bra inledningar och deras syfte. Ett annat sätt att ge lärarrespons är att inleda en tallektion med en samlad respons som gäller alla, en så kallad backspegel. Då kan man sammanfatta alla de detaljer eleverna tagit upp och lägga till nya tankar och begrepp från retorikens didaktik. Att lyfta det eleverna har gjort och summera de gemensamma upplevelserna är både självstärkande och roligt.

När eleverna börjar framföra sina väl förberedda tal och får respons, samlar läraren information på till exempel blädderblock eller OH om vad gruppen ser och hör respektive inte kommenterar alls i responsen.

Läraren kan då gå in och undervisa om det icke-sagda – det som eleverna inte har kommenterat under responsen – och lyfta fram strategier som de kan använda sig av vid nästa övning. De första trygghetsövningarna och oförberedda talen ger ett avstamp för hur man successivt kan bygga på kraven på elevernas tal.

Skriva loggbok

Reflektioner kring de egna känslorna i samband med talövningarna ger eleverna en större chans att se sig själva och reflektera över sina möjligheter och om vad som behövs för att förstärka den egna förmågan. Det personliga uttryck som de redan har i sitt språk ska de lära sig att utveckla. Med start i enkla övningar från Oförberedda Talares Klubb, OTK, som ger många tillfällen till igenkännande skratt och samtal om gemensamma erfarenheter, går man vidare med övningar av ökande svårighetsgrad.

En snabb genomgång efter övningar kan utgå från några enkla frågor, som genom sina olika infallsvinklar synliggör för eleverna vad man faktiskt har arbetat med under lektionen. Detta kan man genomföra muntligt, men mycket gärna skriftligt i en loggbok som eleverna kan använda även i andra sammanhang under klassens arbete med retorik.

- Vad har vi gjort idag? Sammanfatta
Alla säger/skriver ett/några ord.
Frågan kan gå flera varv i gruppen.
- Vad har du lärt dig i dag? Gör nedslag.
Välj något viktigt.
Alla säger/skriver ett/några ord.
- Hur går du vidare? Reflektera
- Hjärna och hjärta, tankar och känslor.
Alla säger/skriver så mycket de vill.

Eleverna blir medvetna om att tal inför en grupp innebär ett samspel och en dialog med gruppen. De inser att de talar med och inte till gruppen. De olika signaler

som åhörargruppen sänder ut när de sitter i bänken och lyssnar blir en dialog, som talaren uppmärksammar och sedan själv blir tydligare medveten om när han/hon sitter som åhörare. De blir medvetna om att tala och lyssna ingår i ett kommunikativt samspel i klassrummet och att det - i de flesta fall - är ett omedvetet samspel; en nog så viktig kunskap.

Med utgångspunkt i regelsystem och responsarbete utvecklas eleverna till "proffslyssnare" och blir duktiga på att ge egenrespons och ser själva vad som är kvalitativt bra - bättre - bäst. Eftersom de ser och hör andras presentationer och kan göra kopplingar till den respons de själva fått kommer de kunna se och förstå mycket mer av sina egna kvaliteter och brister. Allteftersom eleverna formulerar sin respons utifrån ökande krav, växer också deras insikt i att skillnader och likheter ska bemötas med ödmjukhet och respekt. Deras empatiska förmåga växer.

Kriterielistor

"Ju oftare vi ser goda sidor hos oss själva, desto oftare ser vi goda sidor hos andra!"

Under responsarbetet i klassen antecknar eleverna alla aspekter som kommer upp från åhörarna i en kriterielista för bedömning av kvaliteter i det goda talet och framförandet. När alla i gruppen har talat är kriterielistorna både långa, utförliga och fulla av upprepningar. De kan skriva kriterielistorna i sina loggböcker som på så sätt växer till "en klassens egen retorikbok". I loggboken finns också elevernas egna reflektioner samlade. Teori och erfarenheter vävs samman till en för eleverna synlig helhet. Så här kan en sida ur loggboken se ut:

Man kan samla in grupplistorna och strukturera dem till en för klassen gemensam lista inför nästa presentation. Listan innehåller alltså både vad som kännetecknar det goda talet och den gode talaren, och de goda råden. Till skillnad från responsarbetet vid oförberedda tal är det viktigt att responsen vid förberedda tal börjar med

fokus på innehållet. Om man utgår ifrån att det viktigaste är innehållet så kan man allt eftersom bygga på med tankar om hur man på bästa sätt får fram sitt budskap. Detta sätt att arbeta avdramatiserar talsituationen – introduktionsövningar och oförberedda tal lyfter under lättsamma former fram responsen på framförandet medan förberedda tal tillåter eleverna att fokusera på innehållet. Framförandeteknik är ett hantverk vi alla kan lära oss och våra brister beror ofta på för lite erfarenhet och träning. Visst finns det karismatiska talare som förefaller vara naturbegåvningar, men bakom de flesta minnesvärda tal ligger ett långt och noggrant förberedelsearbete samt vana vid olika talsituationer.

"Det finns inte mycket som kräver så mycket förberedelser som ett oförberett tal." (Winston Churchill)

Checklista inför presentation.

Vad ska jag tänka på?

- Kunna mitt ämne för att låta trovärdig och göra det intressant.
- Förbereda mig väl: samla, sovra och strukturera mitt stoff.
- Ha egna synpunkter.
- Anpassa språket till åhörare och ämne.
- Alltid öva med tidtagning utifrån ett manus.
- Vara övertygande och engagerad både vad gäller innehåll och framförande.
- Ha ögonkontakt med alla.
- Tala tydligt, lugnt och lagom högt.
- Poängtera, betona och upprepa.
- Ha ett medvetet kroppsspråk.
- Aktivera publiken.
- Avsluta bra, gärna med knorr.

Partesmodellen – för barn och ungdomar

"Ingen vet vad han klarar innan han har försökt."
(Pubilius Syrus)

Partesmodellen kan enklast beskrivas som en arbetsgång för talare. Dess fem ursprungliga delar användes redan under antiken medan första och sista steget i den modell som presenteras här har tillkommit senare. Många skräms av de latinska termerna, men faktum är att man enkelt kan göra dem mer förståeliga för eleverna genom att jämföra dem med motsvarande svenska eller engelska ord. Fackord finns på många områden och för eleverna är det inte konstigare att känna till retorikämnets begrepp än att lära sig de ord och begrepp de använder i till exempel stallet eller på handbollsplan. Presentera partesmodellen för eleverna och låt den bli en naturlig del i varje förberedelse inför muntliga framförande i alla ämnen. Ju oftare eleverna använder partesmodellen i sina förberedelser desto bättre blir de på att se vilka steg eller faser som just de behöver förbättra eller utveckla. Både respons- och analysarbete går lättare om eleverna vänjer sig vid att "tänka" i partesmodellens olika steg.

INTELLECTIO

- analys av den retoriska uppgiften och att välja ämne

"Muntliga presentationer och muntligt berättande för olika mottagare, om ämnen hämtade från vardag och skola." (Lgr 11: Centralt innehåll i åk 4-6; Tala, lyssna och samtala; s 224)

Detta numera vanligaste första steg i den retoriska förberedelseprocessen var inget eget steg under antiken. Då gick intellectio, analys av uppgiften och inventio, stoffsamling, in i varandra. Så kan man se det även idag, de flyter ihop. Men ur ett pedagogiskt och didaktiskt perspektiv underlättar det för eleverna att börja med en analys av uppgiften tillsammans i grupp och under samtalet inse att det finns många faktorer att ta ställning till. Detta för att komma igång med arbetet, men också för att få en handfast arbetsgång att följa, steg för steg. Intellectio fungerar som "igångsättare" och när man förstått uppgiften blir det lättare att gå vidare.

Eleverna kan göra en retorisk analys genom att i grupp ställa sig följande frågor:

- Vilka är åhörarna?
- Vilken är målgruppen?
- Vilket är syftet med talet?
- Vad vill jag uppnå?
- Vilken typ av tal ska jag framföra?
- Vilket är sammanhanget, kontexten?
- När och var ska jag tala?

Frågorna underlättar för eleverna att se att alla talsituationer är unika. Det är viktigt att eleverna lär sig att göra en åhöraranalys på såväl grupp- som individnivå och då diskutera hur olika vi är som talare och lyssnare. Dessutom behöver de kunna "se sig själva som talare" - vilka styrkor respektive svagheter har jag som talare? Utifrån styrkor kan de definiera en enda liten sak som de vill utveckla eller förändra. Styrkorna står alltid i fokus.

Beroende på om ämnet eller syftet med talet är givet kan processen under Intellectio se lite olika ut. I det följande beskrivs arbetet utifrån att eleven själv väljer ett ämne att tala om, men att syftet med talet kan vara givet.

När eleverna utifrån analysen har valt ett ämne att tala om, följer arbetet med att begränsa ämnet och hitta fokus. Det allmänna syftet bestämmer oftast läraren, till exempel att informera, övertyga, redogöra eller underhålla. Eleverna väljer sitt eget specifika syfte. Om det gäller en argumentation kanske någon väljer att argumentera för gratis fritidssysselsättningar för alla barn och ungdomar. Om uppgiften är att informera kan en elevs specifika syfte vara att informera om hur skolan kan hantera sina sopor på ett bättre sätt. Syftet ska formuleras i en enda mening, annars är det lätt att talet blir spretigt: "Syftet med mitt tal är att informera om hur skolan kan förändra sitt sätt att hantera sopor."

Att göra i klassrummet

1. DELA UT ETT TOMT A4 PAPPER. Be eleverna göra två spalter med rubrikerna Roliga minnen, Mina intressen. Under tre minuter ska de skriva ner allt de kommer på under varje rubrik. När de är klara rangordnar de sina ämnen efter vilka de helst skulle vilja jobba vidare med. Två och två presenterar de sedan sina tre topprankade ämnen för varandra. Kompisen väljer det ämne han eller hon vill veta mer om. Därefter kan man välja att gå vidare och låta paren spela rollen av journalist och intervjuoffer eller bara låta var och en berätta lite kort om det ämne kompisen ville veta mer om.

2. GE ELEVERNA EN BOKSTAV. Under tre minuter ska de lista så många tänkbara ämnen som möjligt på just den bokstaven. Låt dem sedan sitta i grupper om tre och jämföra sina listor. Har de skrivit samma saker? Varför? Varför inte? Kan de enas om tre ämnen som de skulle vara intresserade av att veta mer om?

3. ARBETA I GRUPP. Dela ut listor med fem till tio vitt skilda ämnen. Be grupperna komma överens om:

a. vilken publik de tycker skulle passa till vart och ett av ämnena

b. vilken typ av tal de tycker skulle passa till vart och ett av ämnena (förutsätter att man har gått igenom några olika tal)

c. några olika syften som talen skulle kunna ha (formulera att-satser t ex. att informera om årstiden sommar, att övertyga om att sommaren är den bästa årstiden, att berätta om sommaren)

d. ett ämne och lista så många tankar, associationer och ord kopplade till ämnet som möjligt.

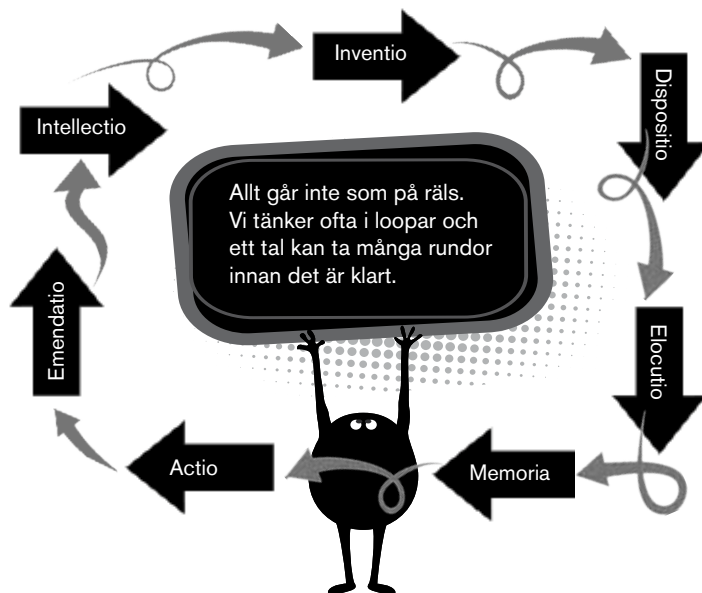
4. GE ELEVERNA TRE OLIKA SYFTEN med ett tal till exempel att informera om, att instruera om, att argumentera för. Låt eleverna leta efter passande ämnen i en dagstidning – ett förslag kan vara att låta alla söka efter lokaltidningar på nätet och där hitta artiklar eller notiser som de tycker skulle passa till de olika syftena.

5. BESKRIV FÖR ELEVERNA hur de kan tänka sig talet som en resa. Där talaren är reseledaren som ska guida lyssnarna (resenärerna) längs med vägen mot slutmålet. När resan (talet) är slut ska alla ha ett gemensamt minne att bära med sig. Skissen beskriver väl hur både talare och lyssnare är aktiva och delaktiga.

Talet är som en resa**INVENTIO** - samla stoff

"Informationssökning i några olika medier och källor, till exempel i uppslagsböcker, genom intervjuer och via sökmotorer på Internet." (Lgr 11: Centralt innehåll i åk 4-6; Informationssökning och källkritik; s 225)

När man har formulerat sitt syfte – Vad vill jag med mitt tal? Vad vill jag att åhörarna ska tänka/känna efteråt? – och sin huvudtanke, börjar det intressanta stoffsamlingsstadiet. Stoffet ska belysa, förklara och förstärka de egna tankegångarna. Oftast samlar vi stoff redan i inledningsfasen av förberedelserna, vi arbetar inte lineärt utan snarare i "loopar", vertikala cirklar.

Som vi redan har sett kan ämnet i en talsituation i skolan vara givet alternativt valbart. Ska man själv välja ämne kan de oändliga möjligheterna verka förlamande – vad av allt som finns att tala om ska jag välja? Eller ur ett annat perspektiv – vad har jag att säga som kan vara av intresse? Oavsett vilket är det viktigt att söka idéer i egna erfarenheter och kunskaper. Eget intresse och engagemang för ämnet gör det lättare att också skapa intresse hos åhörarna. Sedan kan eleverna komplettera med stoff från många andra källor. Idag är inte tillgången på material ett problem i sig. Det handlar snarare om att kunna granska och förhålla sig kritiskt analyserande till material. Problemet i vår tid är inte brist på information utan snarare överflödet av densamma. Det finns nästan ousinliga källor att ösa ur. Inventiostadiet är ett ypperligt tillfälle att undervisa i källkritik och kritisk granskning.

"Jag hittar inget!"

Hur hjälper man bäst sina elever att samla stoff och finna kreativa vägar in i sina valda ämnen? Ja, den kreativa skaparprocessen kommer inte alltid på kommando, men det finns olika knep att ta till, en del mycket gamla.

De sex frågornas metod

Antikens retoriker utvecklade en metod för att via sex frågor skapa förutsättningar för olika tankar och infalls-

vinklar. Frågorna är tänkta att hjälpa talaren att vara kreativ och kunna "spåna" fram ett första underlag till sitt tal; en hjälp att hitta ämnen och stoff.

Frågor att ställa sig:

- Vad?
- Vem?
- När?
- Var?
- Varför?
- Hur?

Ibland kan tilläggsfrågan Och med hjälp av vad? göra den fortsatta stoffinsamlingen enklare. Med stöd av de sex frågorna blir det lätt att formulera ett första syfte med sitt tal:

"Syftet med mitt tal är att med hjälp av bilder från en hundkurs berätta för mina klasskamrater om hur roligt det är att ha en egen hund."

Listning

En viktig insikt för många elever är hur viktiga de själva är som första källa till sina tal; att kunna använda sig själv, sitt kunnande och sina erfarenheter.

- Är jag speciellt duktig på något eller särskilt engagerad i en fråga?
- Vilka är mina intressen och vad har jag varit med om?

Eleverna skriver en lista med alla ord de kommer på och använder listan för att markera ord som kan vara bra att ha som utgångspunkt för ämnesval eller som förstärkande material.

Brainstorming

Att bara låta idéerna flöda är en teknik som används för att släppa loss kreativa tankar. Under begränsad tid låter man, ocensurerat, så många idéer som möjligt att flöda utan någon speciell inbördes ordning. Det gäller att skilja på det kreativa, skapande stadiet och den kritiskt värderande granskningen. Alla idéer är okej. Man kan lista tankarna, eller samla orden i en tankekarta eller i ett tankemoln.

A tt göra i klassrummet

1. LÅT ELEVERNA ARBETA i grupper om tre. Ge varje grupp tre ämnen och låt dem fundera kring följande frågor:

- Vad skulle du vilja veta mer om i anslutning till varje ämne? Formulera frågor.
- Var skulle du söka efter information till ämnet?
- Vilka hjälpmedel skulle du kunna använda för att illustrera ämnet?
- Finns det personer du skulle kunna intervjua?

2. LÅT ELEVERNA SAMLA ARGUMENT för och emot en aktuell fråga. Eleverna har ofta många egna ämnesuppslag att komma med. De behöver inte stå för de argument de skriver ner utan ska bara träna sig i att formulera argument. Lista tillsammans argumenten på tavlan i spalter

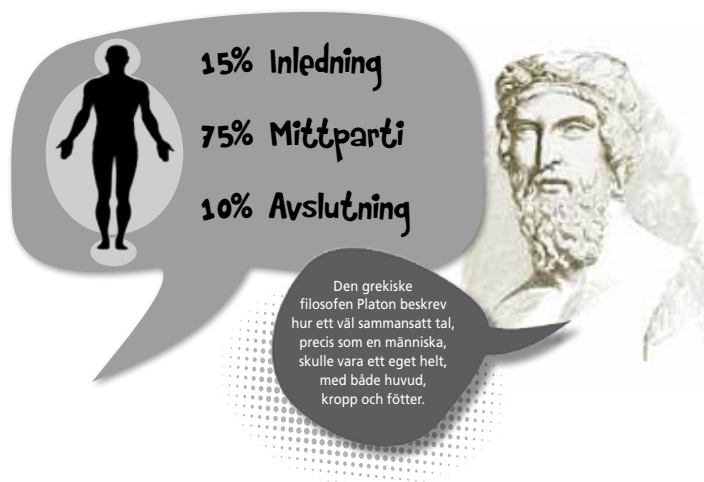
för och emot. Kanske finns det argument som är svåra att placera? Hur kommer det sig?

3. GE ELEVERNA EN LISTA med olika ämnen. Kan de hitta egna, personliga händelser och minnen till något ämne? Be dem anteckna och sedan redovisa för varandra i mindre grupper (personliga exempel är en bra utgångspunkt i många typer av tal).

DISPOSITIO – att strukturera och organisera sitt tal

"Beskrivande, förklarande, instruerande och argumenterande texter, till exempel faktatexter, arbetsbeskrivningar, reklam och insändare." (Lgr 11: Centralt innehåll i åk 4-6; Berättande texter och sakprosatexter; s 225)

Den grekiske filosofen Platon beskrev hur ett väl sammansatt tal, precis som en människa, skulle vara ett eget helt, med både huvud, kropp och fötter. Huvudet motsvarar talets inledning, kroppen talets mittparti/avhandling och fötterna avslutningen. Denna klassiska bild beskriver väl hur ett tal ska vara sammansatt för att upplevas som en balanserad helhet. Då mittpartiet utgör den större delen är det lämpligt att arbeta med den delen först. Det är också lättare att formulera en bra inledning och avslutning när man har helt klart för sig vad mittpartiet egentligen innehåller. Mittpartiet kan disponeras på många olika sätt.

Olika sätt att disponera talets mittparti

För att eleverna ska känna sig bekväma och trygga med olika dispositionsmodeller är det lämpligt att först arbeta tillsammans med en modell åt gången och sedan, när de känner till de olika teknikerna, låta dem välja.

Kronologiskt

Mycket ofta lämpar det sig att presentera stoffet kronologiskt, i tidsföljd: först kommer ..., sedan kommer... och till sist ... Om man till exempel ska berätta om fotbollens utveckling som sport kan man börja berätta om var och när man började spela fotboll och därefter gå framåt i tiden. Alternativt kan man starta i nutid och

göra en resa bakåt i historien. I båda fallen utgör kronologin en ram för dispositionen. Ska man demonstrera eller instruera om något är en kronologisk disposition ofta det självklara valet; tänk på tv-kockarnas presentationer i rutan. För de flesta elever är detta en välkänd modell eftersom berättelser lämpar sig väl för kronologisk ordning.

Rumsligt

Att disponera stoffet rumsligt betyder att man med en fysisk miljö som utgångspunkt förflyttar sig från en plats till en annan: beskrivning av ett hus utifrån och in, vägen från en plats till en annan. Väderleksrapporter i TV är ett bra exempel på rumsdisposition. Den startar i en allmän överblick och går därefter i strikt geografisk ordning från distrikt till distrikt, från plats till plats. Som framgår av exemplet är detta en modell som ofta används i informativa tal. En elev som ska beskriva sin nya skola eller sommarens lägervistelse kan också välja att utgå från en rumslig disposition.

Orsak och verkan – Problem och lösning

Här disponerar man talet på två alternativa principer. Antingen börjar man med orsaken till något och visar på vilken verkan det får eller har fått. Eller så börjar man med resultatet, verkan av något, och granskar bakgrundshistorien. Detta är en utmärkt disposition för det argumenterande talet eftersom den kan ge förslag på tänkbara lösningar på olika problem. Till exempel: "Bilar ger dålig luft i städerna, satsa på kollektivtrafik."

Löpsedelsteknik

En funktionell dispositionsmodell är journalistikens löpsedelsteknik, som är inriktad på att direkt fånga åhörarnas uppmärksamhet och besvara deras mest angelägna frågor. Vad vill de veta först? I vilken ordning ska frågorna besvaras? Istället för att som i en klassisk dispositionsmodell redogöra för en aspekt i taget, tar

man i löpsedelstekniken upp lite om olika aspekter i varje del. Jämför med en nyhetsartikel, där huvuddragen först ges i rubriken, de väsentligaste upplysningarna i ingressen och sedan de kompletterande detaljerna i brödtexten med det minst viktiga sist.

A tt göra i klassrummet

1. ELEVERNA KAN TRÄNA SIG på att memorera och öva olika modeller för disposition i oförberedda tal. Det hjälper dem att kunna framföra tankar och åsikter på ett strukturerat och för åhörarna begripligt sätt. På samma sätt som man väljer disposition för de förberedda talen, väljer man ur minnet några enkla modeller att använda vid de oförberedda talen:

- Vem, vad, var, när, varför, hur?
- Problem, möjliga lösningar, bästa lösning
- Dåtid, nutid, framtid
- Vad ska göras i första, andra och tredje hand?
- Vad händer om vi gör följande; vad händer om vi inte gör det?
- Fördelar, nackdelar

2. PRESETERA ETT ÄMNE till exempel Godis. Dela klassen i lika många grupper som du har olika dispositionsmodeller. Dela ut de olika dispositionsmodellerna och låt var och en kort skriva ner hur ämnet godis skulle kunna disponeras utifrån den disposition de fått.

- kronologisk disposition: godisets historia, svenskarnas godiskonsumtion idag, framtidens godis
- orsak – verkan-disposition: godisets effekt på vår hälsa, godisförbud, åldersgräns på godis
- rumslig disposition: godisets olika smaker, olika sorters godis, olika länders godis

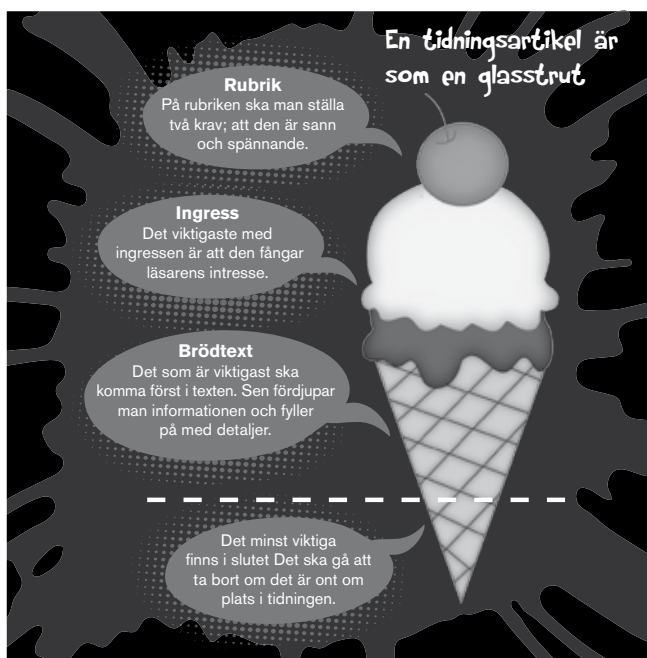
3. DELA UT NONSENSÄMNERN (gärna samma ämne till flera elever) och ge eleverna fem minuter var att förbereda ett tal utifrån någon av de dispositionsmodeller ni har arbetat med. Beroende på klassens talvana kan man välja i hur stora grupper eleverna sedan redovisar sina tal.

4. TA HJÄLP AV ELEVERNA, biblioteket eller nätet för att hitta roliga historier. Dela ut historierna och tala om för eleverna att de ska fungera som inledning på ett tal. Be eleverna fundera på följande:

- Vad skulle ditt tal kunna handla om?
- Om du inte hade din roliga historia hur skulle du då välja att inleda ditt tal?
- Hur skulle du kunna avsluta ditt tal?

5. LÅT ELEVERNA ARBETA i mindre grupper. och tillsammans komma på en kort inledning och avslutning till vart och ett av följande ämnen:

- Det finns inga dåliga hundar bara dåliga hundägare
- Grekland – ett semesterparadis
- Åldersgräns på energidrycker
- Fotboll är bästa sporten
- Vad mår vi bra av att äta

ELOCUTIO – Formuleringsfasen

(Jämför med engelskans eloquent – värtalig)

"Ord och begrepp som används för att uttrycka känslor, kunskaper och åsikter. Ords och begrepps nyanser och värdeladdning." (Centralt innehåll i åk 4-6; Språkbruk; s 225).

Nu ska de uppslag och tankar man kom på under inventio, och gav struktur i dispositio kläs i ord. Innehållet, orden man använder, ska passa till:

- åhörarna
- talets syfte
- situationen
- tidpunkten
- platsen
- till talaren själv

I elocutio ska talaren med hjälp av sitt språkval försöka skapa så god effekt som möjligt. Hur vill man påverka åhörarna? Vilket intryck vill man göra på dem? Informerar? Roa? Väcka medkänsla? De studier som gjorts angående stilnivå och påverkanseffekt är ganska entydiga: *"Ju ledigare stilnivå, utan att gå över gränsen för det passande, desto bättre kommunikativ effekt."* (Anders Sigrell). Ett naturligt språk som passar både talaren och publiken ökar möjligheten att nå fram med budskapet. Om man måste använda svåra ord, är det viktigt att visa respekt för lyssnarna genom att förklara dem. Ett inslag i elevernas retorikträning är att träna på att definiera och förklara ord samt att öva upp förmågan att använda ett varierat och rikt språk, anpassat efter sammanhanget.

Det är viktigt att vänja eleverna vid att plocka bort alla onödiga och störande småord, som: typ, liksom, alltså, precis, vad heter det, ääh etc. Om man inte gör det, kanske åhörarna hakar upp sig på dem, tappar tråden och till slut inte längre lyssnar på anförandet. Å andra sidan är det viktigt att föra in fogeord i talen. Fogeord, sambands signaler, hjälper åhörarna att följa talets röda tråd och är en hjälp för talaren i manuset. Det kan vara ord eller satser som gör dispositionen tydligare:

- För det första, för det andra...
- Då var det så, men nu är det så här...
- Det låter ju bra, men det finns problem
- Här i Sverige, men ute i världen...
- Ju... desto...

För att göra språket så uttrycksfullt som möjligt, är det vanligt att använda retoriska figurer. Några enkla retoriska figurer att låta eleverna prova till att börja med är:

- tretal (uppräknings av tre saker)
- allitteration (orden i ett kort budskap börjar på samma bokstav eller stavelse, "Volvos värde varar" – här även tretal)

- antites (motsats: svart-vitt, rik-fattig, hög-låg)
- retoriska frågor (i stället för att göra ett påstående ställer man en fråga med ett givet svar: "Vill du bli lyckligare?")

Det handlar inte enbart om att finna passande ord för det som ska sägas, utan också om att med hjälp av gester, tonfall och pauser göra talet så uttrycksfullt som möjligt. Kommunikation sker alltid på lyssnarens villkor. Det gäller för talaren att skapa kontakt, förståelse, medkänsla och engagemang hos åhörarna.

Vill man använda tekniska hjälpmedel för att förstärka budskapet är det i denna fas man ska fundera på det. Eleverna ska ges möjlighet att pröva olika tekniska hjälpmedel och bli medvetna om vikten av att lära sig använda till exempel OH och presentationsprogram på ett bra sätt.

Att göra i klassrummet

1. SAMLA TEXTER med hög stilnivå. Det kan vara juridiska kungörelser, lagförslag, olika texter hämtade från riksdagens hemsida, vetenskapliga artiklar och så vidare. Låt eleverna arbeta i grupper med att skriva om hela eller delar av texterna till ett mer vardagligt språk. Tala om för eleverna att deras målgrupp är till exempel förskolebarn.

2. GÖR EN LISTA PÅ ORD som har synonymer på olika stilnivå (skurkärning, städerska, hygien-tekniker). Dela ut listan och låt eleverna hitta synonymer till orden. Tänk på att blanda ord på olika stilnivåer på listan som eleverna får. Diskutera i klassen vilken effekt en text eller ett tal får beroende på vilken stilnivå orden har.

3. DELA UT LISTAN med orden nedan. Be eleverna att, en och en, markera om deras första reaktion på ordet är positiv eller negativ. Redovisa i smågrupper och låt grupperna fundera kring vilka olika associationer orden kan ge beroende på vem det är som hör dem.

kan man låta varje grupp skriva en inledning alternativt avslutning till något av sina förslag.

MEMORIA – Memoreringsfasen och manusteknik

"Språkliga strategier för att minnas och lära, till exempel tankekartor och stödord." (Centralt innehåll i åk 4-6; Språkbruk; s 225).

När talaren har strukturerat sitt tal i dispositio och klätt det i ord i elocutio, är det dags att memorera talet. Memoria är alltsedan antiken en viktig del i arbetet med att framställa ett övertygande tal. Som stöd i memoreringsarbetet fanns då en särskild minnesteknik, där de olika rummen i ett hus var symboler för talets olika delar. Idag behöver vi inte lära oss talet utantill, vi använder olika typer av manus. Dessutom har vi OH-apparater, olika presentationsprogram, interaktiva skrivtavlor (smart boards) och läsplattor till vår hjälp för att minnas innehållet i talet.

Stödord och/eller tankekartor är ett enkelt och utmärkt stöd för minnet. Talkort för stödord eller minnesanteckningar görs enkelt av ett fjärdedels A4-ark i styvt papper. Förbered och numrera ett kort per huvuddel av talet. Att lära sig ta ut stödord från en text och att skriva tankekartor är viktig kunskap för eleverna. Det här arbetet, som är till för att stödja minnet är viktigt, men framför allt är det nödvändigt att ÖVA; att lära sig talet så bra att man kan lägga sina talkort åt sidan. Först då finns möjlighet att skapa direktkontakt med publiken och visa sitt ethos, sin trovärdighet. Tänk på skillnaden mellan en talare som läser inantill ur sitt manus och en talare som talar fritt, som kan lämna sitt manus och spontant ställa och besvara frågor. Vem av dem lyssnar vi helst på? Självklart är det talaren som talar fritt, och som därigenom skapar kontakt, som tilltalar oss mest. Avsätt tid för eleverna att öva i skolan och de dem ta tid på sina tal flera gånger under övningsfasen.

I memoria läggs grunden för nästa steg, actio. Förutsättningen för att ett framförande ska bli bra, är att vara så väl förberedd, att man kan tala och agera naturligt – även om de tekniska hjälpmedlen inte skulle fungera.

A tt göra i klassrummet

Dela klassen i tre lika stora grupper. Spela upp en nyhetssändning för klassen (radio eller tv) efter att först ha gett grupperna följande instruktion:

- grupp 1 får bara lyssna/titta
- grupp 2 får lyssna/ titta och anteckna
- grupp 3 får lyssna/titta, anteckna och direkt efteråt återberätta för varandra vad de minns

Låt det gå en tid (en timme, en halv dag, en vecka) och be sedan alla skriva ner vad de minns från nyhetssändningen. Jämför och diskutera resultatet i helklass.

ACTIO/ PRONUNTIATIO

Framförandet – kroppsspråk och röst

"Hur gester och kroppsspråk kan påverka en presentation." (Centralt innehåll i åk 4-6; Tala, lyssna, samtala; s.224)

Om talaren har förberett sitt tal riktigt väl i memoria, har han/hon så att säga "krattat manegen" för actio/ pronuntiatio - framförandet. Här övas kroppsspråk (actio) och röstbehandling (pronuntiatio), som båda är av stor vikt för helhetsintrycket av talet och talarens möjlighet att övertyga.

Redan under antiken insåg man att framförandet var avgörande för talets genomslagskraft – och det gäller fortfarande. Demosthenes fick en gång frågan om vad som var det allra viktigaste för att ett tal skulle engagera åhörarna. "Framförandet", blev hans svar. Som det näst viktigaste då? "Framförandet", svarade han återigen. Men som det tredje viktigaste, vad är det? "Framförandet", sa han bestämt. Den här lilla anekdoten bekräftar, att ett bra framförande, med fokus på kommunikationen med åhörarna, är avgörande för effekten av ett tal.

"Alla talare håller två tal samtidigt – det som hörs och det som syns." (Shakespeare)

Vad är det då som ingår i kroppsspråket? Vad behöver man tänka på för att göra ett lyckat framförande? Det viktigaste verktyget är ögonkontakten. Att sprida den, vila lugnt med blicken på åhörarna – det ger ett trovärdigt och behärskat intryck. Att visa känslor med hjälp av gester och mimik, så att de passar ihop med det talaren säger. En god, avspänd hållning – liksom gester och mimik - förstärker intrycket av det som sägs och av talaren. Hållningen är också en förutsättning för att kunna andas rätt. Hållningen och andningen är i sin tur förutsättningar för att rösten ska fungera väl

Rösten är förutom kroppsspråket vårt viktigaste instrument för att göra ett gott intryck på lyssnaren. Det är viktigt för en talare att använda rösten rätt, för att orka tala utan att bli hes eller "kraxig". För att rösten ska fungera bra behöver vi vara avspända, ha god hållning och andas rätt - med magen, inte med bröstet. Om vi använder oss av de här grundförutsättningarna, vad mer behöver vi tänka på för att vår röst ska uppfattas som behaglig att lyssna på? Jo, det gäller att tala tydligt, med god artikulation, så att åhörarna kan uppfatta vad som sägs. För att det som sägs ska bli intressant att lyssna på behöver man betona viktiga ord, tala med variation och anpassa talhastighet, intonation (melodi), pausering och volym efter situationen. Tipsa gärna eleverna om att "prata upp sig" före framträdandet på samma sätt som de värmer upp inför en viktig idrottsprestation. Energi, entusiasm, engagemang och glädje smittar; en talare som visar intresse för sitt ämne och sina åhörare är en talare vi lyssnar på.

Att göra i klassrummet

I. ELEVERNA BRUKAR KÄNNA sig mer förberedda och trygga inför framförandet när de får öva sig på och lära sig att följa professor Elliot Seidens handfasta tips:

- Walk in! Gå in lugnt och säkert och kom ihåg att se glad ut så fort publiken kan se dig.
- Plant yourself! Ställ dig stabilt så du känner att båda fötterna har kontakt med golvet. För att påminna dig om att ha en god hållning, kan du tänka "krok i taket".
- Look them in the eye! Här handlar det om att öva på att ta ögonkontakt och att sprida den. Om man har stor publik, är det inte möjligt att ta ögonkontakt med alla samtidigt. Välj därför ut tre åhörare – en till höger, en i mitten och en till vänster – och ha ögonkontakt med var och en av dem så länge som det tar att tänka "en cola, två cola, tre cola". Dels visar du att du är lugn och behärskad - har situationen i din hand - och dels gör det att du inte får för bråttom att börja tala, att du har "is i magen".
- Get started! Först nu är det dags att börja hålla talet och tack vare mallen känner eleverna mycket större lugn och säkerhet än de skulle göra annars. Deras självförtroende växer.

2. ATT KOMMUNICERA med hjälp av ett "nonsensspråk" är ett roligt sätt att visa hur mycket vi tolkar och förstår med hjälp av tonfall, kroppsspråk och mimik. Para ihop eleverna två och två. Varje par ska nu tänka ut en liten scen att spela upp. De bestämmer grovt vad samtalet ska handla om och fokuserar sedan på att fundera på hur de ska använda sitt kroppsspråk och sina röster för att förmedla till åhörarna vad deras samtal går ut på. Väl på "scen" improviserar de och använder bara nonsensord.

EMENDATIO – rätta, fullkomna eller korrigera

Emendatio är liksom intellectio en partesdel som tillkommit på senare tid. Den är bra att använda sig av utifrån ett pedagogiskt perspektiv. Talaren går igenom vad som fungerade bra respektive vad som kan göras bättre och vad som eventuellt bör undvikas vid framtida framföranden. Många elever säger efter responsarbetet att de vill "göra om" sina tal, och även om de inte framför dem igen så kan de i smågrupper hjälpas åt att utifrån sina manus förbättra och förändra sina tal. Ibland talar man om detta som ett sjunde steg, feedbackio, vilket är en form av egenrespons.

Responsarbetet på individ- och gruppnivå kan i nästa fas utvecklas till handfasta råd om hur en bra talare och ett bra tal kan utvecklas. Summeringen av respons och goda råd utifrån elevernas tal utgör en bra grund för ett fortsatt arbete med förändringar, förbättringar av såväl talare som tal. Elever vill oftast att man arbetar med och fullkomnar deras egna tal, men i vissa grupper är det bättre att arbeta med "anonyma" utkast. Under emendatio kan man också göra en utvärdering

utifrån önskat utfall. Var argumenten tillräckligt tydliga? Hur ska vi göra detta ännu bättre? Att samla responsen till generella råd eller regler för vad som är bra att tänka på är uppskattat av eleverna. Det ger dem redskap för att kunna bearbeta sina tal och framföranden i efterhand alternativt ge sig själva egenrespons inför nya talsituationer.

Om man visualiserar råden i en tankekarta eller i tankemoln får eleverna en råd- och regelsamling som lätt går att komplettera allteftersom eleverna går vidare i sin utveckling som talare.

Övningar

Det är viktigt att eleverna får erövra sina retoriska kunskaper och färdigheter stegvis. De övningar som presenteras i UR:s övningsmaterial bygger på tanken att arbetet i klassrummet startar i trygghetsövningar och oförberedda tal som gradvis leder eleverna fram till att bli säkra och goda talare med tro på sin egen förmåga att uttrycka tankar och åsikter i allt från förberedda redovisningar till spontana debatter. Här presenterar vi tankarna och bakgrunden till varje steg i den progressionsstege som övningsmaterialet bygger på.

I. Introduktionsövningar

Det är viktigt att börja retorikarbetet med introduktionsövningar för att skapa ett tryggt, tillåtande klassrumsklimat. Övningarna stärker gruppens tillit och ökar gemenskapen på ett lekfullt och positivt sätt. De ger alla en möjlighet att tala och använda röst och kroppsspråk på olika vis och fungerar utmärkt som uppvärmning och avbrott under skoldagen.

Att aktivt arbeta med att skapa ett tillåtande klassrumsklimat stärker elevernas självkänsla och är grunden för att lyckas med retorik i klassrummet.

Tillåtande klassrumsklimat

Vad innebär ett tillåtande klassrumsklimat? Det är ett klimat där eleverna känner sig trygga. Trygghet och harmoni är grundförutsättningar för att eleverna ska våga tala. Det handlar om att skapa självtillit och respekt för varandra; det handlar om att skapa det som läroplanen kallar "en god miljö för lärande".

Det är viktigt att:

- ha roligt och skratta tillsammans
- släppa loss, glömma sig själv och våga "göra bort" sig
- skratta med - men aldrig åt - varandra
- vara tillåtande mot varandra – och mot sig själv – för att alla ska trivas och må bra
- sträva mot öppenhet, respekt och tillit för att stärka elevernas självkänsla och känsla av gemenskap

Läraren ansvarar för att:

- sätta samman grupperna, så att alla får arbeta med alla

- skapa en positiv, uppmuntrande atmosfär, både i ord och handling
- uppmuntra - så att alla blir hörda och sedda och våga göra sig hörda och synliga
- uppmuntra – så att eleverna vågar ta ögonkontakt och se glada ut
- ta till vara varje elevs unika egenskaper – ingen elev får hamna utanför

A tt arbeta med i klassrummet

I. "VÄVEN" – Tränar uppmärksamhet, lyssnande, självkänsla och ögonkontakt. Som material behövs ett nystan av garn eller snöre.

Stå i cirkel. Läraren börjar och säger t.ex. "Hej, jag heter Kim och jag gillar att läsa science fictionböcker." Utan att släppa änden av nystanet kastar läraren nystanet vidare till elev 1 som talar om vad han/hon gillar att göra. Elev 1 kastar nystanet till elev 2 som talar om vad han/hon gillar att göra. Övningen fortsätter på samma sätt och det gäller för var och en att hålla reda på vad personen före gillar att göra. När alla fått nystanet ska spindelnätet nystas upp. Den sista eleven kastar tillbaka till eleven före och berättar vad han/hon gillar att göra. När hela spindelnätet är uppnystat och läraren har hela nystanet, ska han/hon berätta vad den sista eleven gillar att göra. Övningen kan varieras i det oändliga och ger eleverna goda förutsättningar att lära känna nya sidor av varandra.

II Oförberedda Talares Klubb – OTK

Här ges eleverna möjlighet att tala inför varandra utan krav på förberedelser. Det är viktigt att ha många små, roliga övningar för att utveckla deras talflöde och spontana tal. Åhörargruppens storlek för "oförberedda talare" varierar och går från den lilla gruppen med nära kamrater till hela klassen. Det är viktigt att inte låta övningarna dra ut på tiden. I de fall det behövs, utser gruppen en tidhållare.

"Läraren ska tillsammans med eleverna utveckla regler för arbetet och samvaron i den egna gruppen." (Lgr 11: 2.1 Normer och värden; s 13)

För att underlätta för eleverna att göra övningarna i "Oförberedda Talares Klubb – OTK", är det en fördel om de känner till vissa moment så som turtagning, spelregler för lyssnaren och talaren samt responsarbete. Det är viktigt att eleverna är delaktiga i processen, som ska leda fram till att de utvecklas till goda, empatiska lyssnare och skickliga talare. Ett led i det arbetet är att skapa spelregler för såväl lyssnare som talare.

Turtagning

För att eleverna inte ska prata i munnen på varandra får de öva sig på att tala i tur och ordning. Övningen syftar till att ge alla samma möjlighet att komma till tals. Alla får lära sig att lyssna och vänta på sin tur, även de som brukar vara ivriga att få säga sitt. Om det underlättar,

kan den som har ordet ha en "talarpinne" eller liknande i handen.

A tt arbeta med i klassrummet

I. GÖR GRUPPER OM FYRA. Be eleverna berätta om något de upplevt, sett eller hört de senaste dagarna. Elev 1 talar i 30 sekunder utan att bli avbruten. Elev 2 ställer en öppen fråga till elev 1 om det han/hon har talat om. Elev 1 svarar och sedan är det elev 3:s tur att ställa en öppen fråga till elev 1. Turtagningen fortsätter på samma sätt tills alla fyra har haft ordet. Därefter tar elev 2 vid och blir den nye talaren. Talaren kan alltid välja att säga pass och låta bli att svara på en fråga.

Öppna frågor är utvecklande och hindrar eleverna från att svara med enbart ja eller nej. De inleds med frågeorden: När? Var? Hur? Vem? Vad? Varför? Med hjälp av vad?

Spelregler för lyssnaren

Att lära sig lyssna är vid sidan av arbetet med att skapa ett tryggt och tillåtande klassrumsklimat en grundsten i retoriken. Det är viktigt att eleverna tillsammans diskuterar fram regler för hur de tycker att en god lyssnare ska vara; vad han/hon bör tänka på.

A tt arbeta med i klassrummet

I. FRÅGA ELEVERNA vilka regler de tycker att lyssnarna ska ha. Låt grupper om 3-5 diskutera ca 3 minuter och komma med förslag. Gruppen väljer en sekreterare som antecknar förslagen och därefter nämner varje grupp i turordning ett förslag åt gången tills det är slut på exempel. Läraren antecknar förslagen på tavlan. Varje elev väljer 3-5 förslag (bestäm antal i klassen) genom handuppräckning. Läraren räknar och antecknar hur många röster respektive förslag får och skriver upp de förslag som har fått flest röster. Placera klassens regler väl synliga i klassrummet. Skriv nya regler varje läsår.

Exempel på regler:

- Se på talaren
- Ha positivt kroppsspråk
- Visa intresse
- Visa respekt
- Ställ relevanta frågor efteråt

Spelregler för talaren

Självklart är det viktigt att eleverna känner sig trygga och bekväma, när de ska framföra något. För att även talarovilliga elever ska få lust att delta, får ingen elev någonsin tvingas att framföra något inför andra. Även de riktigt blyga brukar efter hand vilja vara med i de roliga övningarna. Det är viktigt att elevernas framföranden progressivt går från att presentera något i grupp, till par och slutligen enskilt. För att minska nervositeten hos dem/den som de första gångerna ska framföra något inför kamraterna, är det bra att sätta lyssnarna i fokus. Det gör man genom att förbereda hela klassen

på att talarna har i uppgift att betrakta lyssnarna och ge respons i form av ros (vad var bra?) och goda råd (vad kan göras ännu bättre?) efter framförandet.

- Var de goda lyssnare?
- Följde de spelreglerna som klassen skapat?

A tt arbeta med i klassrummet

I. PRECIS SOM ELEVERNA tillsammans har diskuterat fram regler för hur de tycker att en god lyssnare ska vara, bör de också diskutera fram regler för en god talare genom att följa samma arbetsgång som för lyssnaren.

Exempel på regler:

- Var väl förberedd
- Använd stödord på talkort
- Ta ögonkontakt
- Tala tydligt
- Visa intresse
- Öva med tidtagning

III Förberedda övningar

Nu är det dags för övningar som kräver viss förberedelse och där eleverna får möjlighet att arbeta mer aktivt med sitt framförande. Fortfarande ska övningarna gå att genomföra under ett till två lektionspass. Efter att ha arbetat med partesmodellen i små steg är det nu dags att gå igenom alla delarna och tillämpa modellen på ett helt tal. Här är det viktigt att gå igenom vilka olika presentationshjälpmedel som finns. Genom att repetera hur man ger respons och råd ökar också kraven på att de som lyssnar är aktiva. Progressionen ligger i att gå från övningar som görs i par, grupp eller är baserade på improvisation, till övningar där eleverna på olika sätt förbereder sig och presenterar.

Tänk på att:

Ämnesvalet bör ske i samråd med läraren, dels för att hjälpa eleverna att kunna skilja på olika typer av tal, dels för att förhindra att några råkar välja samma ämne. Talen bör vara tidsbegränsade och eleverna bör använda manus.

A tt arbeta med i klassrummet

1. Låt eleverna lista ämnen som de skulle vilja informera eller få information om. Välj ut några ämnen och lätta ut ämnen som eleverna ska arbeta med i fyrmannagrupper. I grupperna ska de:

- formulera ett syfte
- lista alla ord de kan komma på som ska finnas med i deras tal
- sortera orden i grupper
- fundera på hur man kan inleda och avsluta talet
- fundera på var de kan hitta mer info om sitt ämne

Här kan man låta eleverna gå igenom delar av partesmodellen alternativt hela. Att arbeta i smågrupper är mycket givande i talträningen. Eleverna diskuterar sig fram till vad de vill säga i den lilla gruppen, vilket ger en trygghet inför presentationen i en större grupp.

IV Argumentation

Till sist är det dags att titta på argumentation och vilka olika tekniker det finns för att övertyga sin publik. Övningarna ger eleverna möjlighet att träna på olika sätt att argumentera och lär dem också att värdera och genomskåda motståndarens argument.

A tt arbeta med i klassrummet

I. GÖR EN ENKEL argumentationsanalys tillsammans.

En tes är det samma som en åsikt, en tanke, en vilja. Argument är skälen som stöder talarens åsikt. Motargument är motståndarens argument.

Tes: Inför skoluniform.

Argument: Det blir enklare, billigare, mer rättvist

Motargument: Det blir tråkigt

2. LÅT ELEVERNA komma med förslag på ämnen att argumentera för eller mot. Lotta ut ämnen, som eleverna får arbeta med i fyrmannagrupper. Utgå från de argument, skäl för deras åsikt, som grupperna kommer fram till och lista dem på tavlan. Sortera argumenten utifrån följande kategorier:

- känslöargument
- plånboksargument
- fakta- och statistikargument
- expertutlåtande

Fyll på med argument tillsammans, så att man får fram de olika kategorierna. Med utgångspunkt från gruppens kunskaper kan man först nöja sig med de argument som eleverna själva kommer på och sedan, som lärare, fylla på med fler.

Tankar att ta med sig

Om kunskapen om ämnet retorik och de verktyg retoriken erbjuder blir ett naturligt inslag i barns och ungdomars studier kommer nästa generation vuxna inte längre att svara att "tanken på döden bara är snäppet värre än att tala inför andra". Förhoppningsvis kan den här handledningen i några av retorikens grundtankar hjälpa till att sprida det budskapet. På samma sätt som det är självklart att eleverna tränar läsning, lässtrategier och källkritik i alla ämnen borde retorik ses som en självklar del av undervisningen i allt från slöjd till naturvetenskap.

Illustrationer: Louise Turlock

RÄTT ATT TALA, VETT ATT LYSSNA

På ur.se har vi samlat det mesta inom retorik som kan stötta och stärka dig som pedagog i din undervisning. Här finns bland annat tips från retorikexperter, en utförlig lärarhandledning, övningar och arbetsmaterial som kan användas i klassrummet. Dessutom hittar du här mer information om våra program.

